

دو فصلنامه علمی تاریخ نگری و تاریخ نگاری دانشگاه الزهرا (س)

سال سی و یکم، دوره جدید، شماره ۲۸، پیاپی ۱۱۳، پاییز و زمستان ۱۴۰۰

مقاله علمی - پژوهشی

صفحات ۱۵۱-۱۲۱

تاریخ آموزش محیط زیست در ایران: محیط زیست در کتاب های درسی دهه ۱۳۶۰^۱

مهدی رفعتی پناه مهرآبادی^۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۲/۰۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۱۷

چکیده

با توجه به تأثیری که آموزش محیط زیستی، به ویژه آموزش رسمی پایه های ابتدایی و متوسطه بر جامعه پذیری افراد دارد و با عطف نظر به این واقعیت که محتوای کتاب های درسی آینه تمام نما و تعیین اصلی سیاست گذاری دولتی در عرصه آموزش هستند، این پژوهش از طریق تحلیل محتوای کمی کتاب های درسی پایه پنجم ابتدایی و سوم راهنمایی دهه ۱۳۶۰ (سال های ۱۳۶۱ و ۱۳۶۵ و ۱۳۶۹) در تلاش است تا نشان دهد که سهم محیط زیست و حفاظت از آن در کتاب های درسی و متعاقباً در آموزش رسمی به چه میزان بوده است و اصولاً نگاه به محیط زیست در اندیشه برنامه ریزان درسی و مؤلفان کتاب های درسی چگونه و تحت تأثیر چه عواملی قرار داشته است. یافته های پژوهش نشان می دهد که از مجموع محتوای متنی کتاب های بررسی شده تنها دو درصد به حفاظت محیط زیست پرداخته است و در سطوح سه گانه دانش و نگرش و مهارت، از مجموع محتوای متنی محیط زیستی کتاب های بررسی شده، ۷۸ درصد به سطح دانش (آگاهی)، ۱ درصد به سطح نگرش و ۹ درصد به سطح مهارت اختصاص یافته است و افزون بر این بیشترین میزان داده های محیط زیستی را می توان در کتاب هایی چون جغرافیا، علوم تجربی و حرفه و فن یافت. این امر می تواند نشانگر غلبه تفکر تجربی بر نگاه برنامه ریزان درسی در زمینه آموزش محیط زیست باشد.

کلیدواژه ها: آموزش محیط زیست، آموزش رسمی، دانش، نگرش، مهارت، دهه ۱۳۶۰.

۱. شناسه دیجیتال (DOI): 10.22051/hph.2023.42852.1650

شناسه دیجیتال (DOR): 20.1001.1.20088841.1400.31.28.5.2

۲. استادیار پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی (سمت)، تهران، ایران. rafatipناه@samt.ac.ir

مقدمه

اصولاً در آموزش محیط‌زیست سه سطح دانش، نگرش و مهارت همواره مدنظر است. در سطح دانش تلاش می‌شود تا آگاهی لازم به محیط‌زیست و مسائل آن در افراد ایجاد شود (سلیمان‌پور عمران و دیگران، ۱۳۹۲: ۸۴). این سطح متعلق به حیطه شناختی است و شامل مواردی چون دادن اطلاعات محیط‌زیستی، کسب دانش درباره مقولات محیط‌زیستی و همچنین دادن آگاهی درباره عواقب حفاظت نکردن از محیط‌زیست است (بیات و دیگران، ۱۳۹۲: ۵۵). سطح نگرش با ارزش‌ها و احساسات مربوط به محیط‌زیست و نیز انگیزه برای مشارکت در حفظ و بهبود محیط‌زیست سروکار دارد (سلیمان‌پور عمران و دیگران، ۱۳۹۲: ۸۴). این سطح شامل ارزش‌هایی چون احترام به محیط‌زیست، احترام به حقوق مردم و ارزش گذاشتن به رفتارهای محیط‌زیستی و درونی شدن ارزش‌های محیط‌زیستی می‌شود (بیات و دیگران، ۱۳۹۲: ۵۵) در نهایت سطح مهارت شامل مهارت‌های ارتباطی، حل مسئله و کنشگری در محیط‌زیست می‌شود و با حیطه روانی-حرکتی در پیوند قرار می‌گیرد (سلیمان‌پور عمران و دیگران، ۱۳۹۲: ۵۵).

عطف به سطوح سه‌گانه آموزش محیط‌زیست، در پژوهش‌هایی که طی دو دهه منتهی به پایان قرن ۱۴ خورشیدی درباره سنجش دانش، نگرش و مهارت و نیز نحوه رفتار طبقات مختلف مردم با محیط‌زیست صورت گرفته است، یک خط مشخص وجود دارد. روایت‌های ارائه شده در این زمینه یا نشانگر ناآگاهی از محیط‌زیست و نحوه حفاظت از آن هستند یا در مواردی که دانش محیط‌زیستی لازم وجود داشته، نسبت بسیار ضعیفی بین سطح دانش و سطح مهارت نشان داده شده است. به این معنا که به رغم وجود دانش محیط‌زیستی لازم، افراد چندان تعهدی به حفاظت محیط‌زیست نشان نمی‌دهند.^۱ از آنجا که ضعف دانش، نگرش و مهارت مستقیماً به آموزش محیط‌زیست باز می‌گردد، آنی‌ترین نتیجه داده‌های فوق، ضعف نظام آموزش و پرورش در ایران خواهد بود. این داده‌ها نشان می‌دهند که از حداقل سه دهه قبل از انجام این پژوهش‌ها توجه جدی به آموزش محیط‌زیست در ایران نمی‌شده است و همین امر سبب ضعف آگاهی، نگرش و مهارت محیط‌زیستی طبقات و گروه‌های مختلف اجتماعی شده بود. بنابراین با واکاوی تاریخ آموزش و پرورش در ایران می‌توان دریافت که اصولاً محیط‌زیست

۱. به عنوان نمونه رک: کریمی، ۱۳۸۱: ۱۷-۶؛ هادی‌پور و شاکری، ۱۳۸۳: ۱۸؛ صالحی عمران و آقامحمدی، ۱۳۸۷: ۱۱۳ و ۱۰۸؛ صالحی و کوشانی‌فر، ۱۳۹۲: ۱۱۸-۱۰۵؛ موسوی و دیگران، ۱۳۹۸: ۱۲۰؛ شاهنوشی و عبداللهی، ۱۳۸۶: ۳۴-۱۵؛ مختاری و دیگران، ۱۳۹۳: ۱۵.

تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، سال ۳۱، شماره ۲۸، پاییز و زمستان ۱۴۰۰ / ۱۲۳

و حفاظت از آن چه جایگاهی در نگاه برنامه‌ریزان و سیاست‌گذاران آموزشی داشته است که نتیجه آن پرورش نسل‌هایی با سطح آگاهی، نگرش و مهارت محیط‌زیستی پایین شده است، به نحوی که برون‌داد سیاست‌گذاری آموزش در ایران نتوانست منجر به تربیت شهروندان محیط‌زیستی شود.

بر همین اساس در این پژوهش تلاش می‌شود تا به تحلیل محتوای کتاب‌های درسی و سهم محیط‌زیست و حفاظت از آن در محتوای این کتاب‌ها توجه شود؛ چرا که کتاب‌های درسی آینه تمام‌نما و تعیین اصلی سیاست‌گذاری دولتی در حیطه آموزش و پرورش به شمار می‌روند و به تعبیری برون‌داد تفکر سیاست‌گذاران و برنامه‌ریزان آموزشی هستند. بررسی محتوای کتاب‌های درسی و تحلیل محتوای این کتاب‌ها می‌تواند نشان دهد که اولاً: سهم محیط‌زیست و حفاظت از آن در دهه ۱۳۶۰ (به‌عنوان بخشی از گذشته تاریخی آموزش و پرورش ایران) در آموزش رسمی به چه میزان بوده است؛ ثانیاً: نگاه به محیط‌زیست در اندیشه برنامه‌ریزان و مؤلفان کتاب‌های درسی این دهه تحت تأثیر چه عواملی قرار داشته است؟

روش تحقیق

در تحلیل کتاب‌های درسی، اتکای بحث بر کتاب‌های مقاطع پنجم دبستان و سوم راهنمایی سال‌های ۱۳۶۱ (به‌عنوان سال آغازین دهه ۱۳۶۰)، ۱۳۶۵ (به‌عنوان سال میانی این دهه) و ۱۳۶۹ (به‌عنوان سال پایانی این دهه) است. دلیل انتخاب پایه‌های پنجم دبستان و سوم راهنمایی نیز این است که از یک‌سو دوره‌های دبستان و راهنمایی به‌عنوان عام‌ترین دوره‌های تحصیلی به شمار می‌روند و نقش پررنگی در اجتماع‌پذیری افراد جامعه بازی می‌کنند و از سوی دیگر سال‌های پنجم دبستان و سوم راهنمایی به‌عنوان آخرین سال‌های تحصیلی این دوره‌ها کامل‌ترین اطلاعات مرتبط با هر یک از این دوره‌ها را در اختیار دانش‌آموزان قرار می‌دهند؛ لذا اتکا بر این دو مقطع تحصیلی بیش از هر مقطع یا دوره‌ای می‌تواند معنادار باشد؛ همچنین از ورود به کتاب‌های ریاضی، دستور، زبان عربی، زبان انگلیسی و آموزش قرآن خودداری شد، این کتاب‌ها حتی حداقلی‌ترین مباحث محیط‌زیستی و حفاظتی را هم نداشتند. به‌علاوه در تحلیل محتوای کتاب‌های درسی سه واحد شمارش -پاراگراف، تصویر و درس - مدنظر قرار گرفتند. در شمارش مؤلفه‌های متنی، پاراگراف‌ها شمارش شدند؛ چرا که امکان شمارش کلمات و حتی جملات به جهت جزئی‌بودن بیش از حد و شمارش صفحات به دلیل کلی‌بودن بیش از حد وجود نداشت. همچنین تعداد تصاویر کتاب‌های درسی و نیز

تعداد درس‌های هر کتاب به‌عنوان واحدهایی که می‌توانند بازتابی از محتوا ارائه کنند، مدنظر قرار گرفتند. افزون بر این هم در بررسی مؤلفه‌های محیط‌زیستی و هم در بررسی مؤلفه‌های مرتبط با حفاظت محیط‌زیست و نیز مؤلفه‌های مربوط به دانش، نگرش و مهارت تا آنجا که امکان داشت نگاه حداقلی به محتوای کتاب‌ها صورت گرفت. دلیل این امر هم به وضعیت بازنمایی محیط‌زیست و حفاظت از آن در کتاب‌های درسی باز می‌گردد. اگر قرار بود در بررسی محتوای این کتاب‌ها به استانداردهایی رجوع شود که معمولاً در بررسی ابعاد دانش، نگرش و مهارت محیط‌زیستی مورد توجه قرار می‌گیرد، شاید نتایج به‌دست آمده به اندازه‌ای ناچیز بود که عملاً امکان هیچ بحثی درباره بازنمایی محیط‌زیست و حفاظت از آن در این کتاب‌ها فراهم نمی‌آمد. لذا هم در شمارش پاراگراف‌ها و هم در شمارش تعداد تصاویر و درس‌های محیط‌زیستی نگاه حداقلی صورت گرفت و هر واحدی که به مقولاتی چون آب، هوا، خاک، درختان، گیاهان، حیات‌وحش و... مرتبط می‌شد به‌عنوان واحد محیط‌زیستی به شمار آمد.

پیشینه تحقیق

درباره محتوای محیط‌زیستی کتاب‌های درسی تا کنون مقالات مختلفی نگارش شده است که هم از حیث دوره تاریخی و هم به جهت گستره زمانی و تعداد کتاب‌های بررسی شده با مقاله حاضر کاملاً متفاوت هستند؛ مثلاً در سال ۱۳۸۲ تحقیقی درباره تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره ابتدایی از لحاظ توجه به محیط‌زیست انجام شد (صالحی عمران و آقامحمدی، ۱۳۸۷). به همین صورت مقاله‌ای در ارتباط با جایگاه اخلاق محیط‌زیستی در محتوای کتاب‌های درسی دوره ابتدایی در سال تحصیلی ۱۳۹۱-۱۳۹۰ به نگارش درآمده است (بیات و دیگران، ۱۳۹۲). در سال ۱۳۸۳ نیز مقاله‌ای درباره انعکاس موضوعات مربوط به محیط‌زیست در کتاب‌های درسی مقطع ابتدایی، راهنمایی و متوسطه انجام گرفت. این پژوهش نظام آموزشی را در حیطه دانشی موفق، ولی در ابعاد ادراکی و تفهیمی ناموفق ارزیابی کرد (عبداللهی و صادقی، ۱۳۹۱)، همچنین مقاله‌ای دیگر در سال ۱۳۸۸ برنامه‌ریزی درسی مقطع راهنمایی را با تأکید بر محورهای آموزش محیط‌زیست بررسی کرد (دیباچی و لاهیجانیان، ۱۳۸۸)، سپس در سال ۱۳۹۲ پژوهشی درباره جایگاه آموزش محیط‌زیستی در برنامه درسی دوره متوسطه نظام آموزشی کشور منتشر شد و نتیجه گرفت که «کتاب‌های درسی بیشتر به ارائه دانش محیط‌زیستی تأکید داشته و مسئولیت‌پذیری در مراقبت از محیط، مهارت‌های انتقادی، مشارکت فعال و کنشگری را کمتر مورد توجه قرار داده‌اند» (سلیمان‌پور عمران و دیگران، ۱۳۹۲).

آموزش محیط‌زیست در اسناد برنامه‌ای

در دهه ۱۳۶۰ به‌عنوان دهه آغازین دولت جمهوری اسلامی نه‌تنها بنیادهای این دولت تثبیت شد، بلکه شالوده‌های امور مختلف و از جمله آموزش نیز ترسیم و ریخته شد. ریل‌گذاری‌هایی که در این دهه در زمینه آموزش صورت گرفت، تأثیری دیرپا هم در شکل آموزش و پرورش در ایران و هم در بنیادهای فلسفی، معرفت‌شناختی و روش‌شناختی آموزش بر جای گذاشت و این امر سبب تولید محتوایی شد که نه فقط در دهه ۱۳۶۰ بر کتاب‌های درسی مستولی بود، بلکه در دهه ۱۳۷۰ و حتی دهه ۱۳۸۰ حضوری شایان توجه نیز یافت. به همین دلیل نوع توجه و نگاه به محیط‌زیست در این دهه و گنجاندن مطالب مرتبط با آموزش محیط‌زیست یا مقولات محیط‌زیستی و منابع طبیعی در کتاب‌های این دهه، بر دهه‌های بعدی نیز اثر گذاشت. پس می‌توان آموزش محیط‌زیست در دهه ۱۳۶۰ را زیربنای آموزش محیط‌زیست در دولت جمهوری اسلامی و دهه‌های بعدی به حساب آورد.

بررسی اسناد برنامه‌ای این دهه نشان می‌دهد که با توجه به تصریح اصل پنجاهم قانون اساسی به «عمومی» بودن وظیفه حفاظت محیط‌زیست، تلاش شد در سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی آموزشی در مدارس، توجه به محیط‌زیست گنجانده شود. در لایحه برنامه اول (۱۳۶۵-۱۳۶۲)^۱ و پیوست آن (۱۳۶۲) که شامل هدف‌ها، جهت‌گیری‌ها و سیاست‌های کلی می‌شد، در بند «ن» پیوست این لایحه که مرتبط با حفاظت محیط‌زیست بود به «آموزش و جلب مشارکت عامه در زمینه محیط‌زیست» اشاره شد (لایحه برنامه اول توسعه، ۱۳۶۲: ۱۸-۱)؛ سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۶۱: ۲۱) و این در حالی است که در هدف‌ها و جهت‌گیری‌های «آموزش و فرهنگ»، سخنی از آموزش محیط‌زیست به میان نیامد (همان: ۵-۱). با این همه در اصلاحیه‌های این برنامه (۱۳۶۴ و ۱۳۶۶)، در سیاست‌های اجرایی بخش آموزش و پرورش، یکی از تغییرات محتوایی کتاب‌های درسی تغییر در مباحث مربوط به «سالم‌سازی محیط‌زیست» به حساب آمد:

«محتوای کتب درسی مورد بازبینی و تجدیدنظر قرار خواهند گرفت، به نحوی که دانش‌آموزان طی دوره آموزش عمومی علاوه بر آموختن مقولات مرسوم مانند خواندن، نوشتن و ریاضیات، معلومات متناسب در زمینه‌های زیر را به دست آورند: بهداشت و درمان، سالم‌سازی محیط‌زیست و...» (وزارت برنامه و بودجه، ۱۳۶۴: ۱۳۸؛ وزارت برنامه و بودجه، ۱۳۶۶: ۱۳۶)

همچنین یکی از برنامه‌های فصل حفاظت محیط‌زیست (در هر دو اصلاحیه)، برنامه ارشاد

۱. در این پژوهش به‌عنوان برنامه صفر در نظر آمده است تا متمایز از برنامه اول توسعه (۱۳۷۲-۱۳۶۸) باشد.

و آموزش در نظر گرفته شد. هدف این برنامه عبارت بود از ارشاد و آموزش همگانی، افزایش انگیزه و حس مسئولیت و ارتقای سطح دانش و بینش محیط‌زیستی مردم و مدیران کشور به‌منظور کمک به حفظ و تداوم محیط‌زیست سالم و تضمین بهره‌وری از آن و جلوگیری از تخریب محیط‌زیست (وزارت برنامه و بودجه، ۱۳۶۴: ۱۸۱؛ وزارت برنامه و بودجه، ۱۳۶۶: ۱۸۵).

بنابراین در اسناد برنامه‌های دهه ۱۳۶۰ آموزش محیط‌زیست و نیز تقویت محتوای محیط‌زیستی کتاب‌های درسی به‌عنوان بخشی، هرچند حداقلی و در حاشیه، از برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری به حساب آمد. بدین‌سان حداقل بر اساس اسناد برنامه‌ای، قسمتی از محتوای کتاب‌های درسی می‌بایست به آموزش محیط‌زیست اختصاص می‌یافت و لذا بررسی کتاب‌های درسی می‌تواند میزان موفقیت این سیاست‌گذاری و نتایج به‌دست‌آمده از آن را به روشنی نشان دهد.

تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دهه ۱۳۶۰

الف. تحلیل محتوای کتاب‌های درسی سال ۱۳۶۱

تحلیل محتوای کتاب‌های پایه پنجم دبستان و سوم راهنمایی سال ۱۳۶۱ نشان می‌دهد که از مجموع ۷۶۷۳ پاراگراف، تنها ۱۶۶ پاراگراف معادل ۲/۱ درصد از محتوای متنی این کتاب‌ها به حفاظت محیط‌زیست اختصاص یافته است. همچنین از مجموع ۱۶۰۱ تصویر تنها ۱۲ تصویر (۰/۷۴ درصد) و از مجموع ۳۶۱ درس فقط ۱۲ درس (۳/۳ درصد) به حفاظت محیط‌زیست اختصاص یافته است (جدول ۳).^۱

نکته مهم در تحلیل کمی محتوای متنی کتاب‌های پنجم ابتدایی آن است که توجه به محیط‌زیست بیشتر در کتاب‌های علوم تجربی و تعلیمات اجتماعی (بخش جغرافیا) بوده است، به نحوی که حدود ۴۲ درصد از مطالب کتاب علوم تجربی به مقولات محیط‌زیستی اختصاص یافته است (علوم تجربی پایه پنجم دبستان، ۱۳۶۱) و به همین صورت است بخش جغرافیای کتاب تعلیمات اجتماعی. این کتاب شامل سه بخش جغرافی (۲۷ درس)، تاریخ (۲۹ درس) و

۱. منابع: آموزش هنر پایه چهارم و پنجم دبستان، ۱۳۶۱؛ تعلیمات اجتماعی پایه پنجم دبستان، ۱۳۶۱؛ فارسی پایه پنجم ابتدایی، ۱۳۶۱؛ علوم تجربی پایه پنجم دبستان، ۱۳۶۱؛ فرهنگ اسلامی و تعلیمات دینی پایه پنجم ابتدایی، ۱۳۶۱؛ جغرافی پایه سوم راهنمایی، ۱۳۶۱؛ شناخت حرفه‌وفن پایه سوم راهنمایی، ۱۳۶۱؛ فرهنگ اسلامی و تعلیمات دینی پایه دوم و سوم راهنمایی، ۱۳۶۱؛ علوم پایه سوم راهنمایی، ۱۳۶۰؛ تاریخ پایه سوم راهنمایی، ۱۳۶۱؛ هنر پایه اول و دوم و سوم راهنمایی، ۱۳۶۱؛ فارسی پایه سوم راهنمایی، ۱۳۶۱؛ تعلیمات اجتماعی پایه سوم راهنمایی، ۱۳۶۱.

تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، سال ۳۱، شماره ۲۸، پاییز و زمستان ۱۴۰۰ / ۱۲۷

مدنی (۱۲ درس) می‌شود. تقریباً تمام درس‌های جغرافیا حاوی مطالب محیط‌زیستی است، در حالی که تنها یک درس تاریخ مطالبی البته، بسته و گریخته از مقولات محیط زیستی را بیان کرده است، به عبارتی نه در تاریخ و نه در مدنی بحث خاصی درباره محیط‌زیست صورت نگرفته است، به‌رغم اینکه در بخش مدنی از مسائل و مباحث مختلفی چون مبارزه با فساد، فقر، نظارت بر کارهای دولت، همکاری با دولت، احترام به دیگران سخن رفته، فقط دو پاراگراف کوتاه به صرفه‌جویی اختصاص یافته است. به سخن دیگر، نه در بخش تاریخ و نه در بخش مدنی، اثری از محیط‌زیست به‌مثابه امری اجتماعی نمی‌توان یافت (تعلیمات اجتماعی پایه پنجم دبستان، ۱۳۶۱).

جدول ۱. نسبت محتوای محیط‌زیستی و حفاظتی نسبت به کل محتوای کتاب‌های درسی سال پنجم دبستان ۱۳۶۱ به تفکیک کتاب‌ها

عناوین	آموزش هنر		تعلیمات اجتماعی		فارسی		علوم تجربی		فرهنگ اسلامی و تعلیمات دینی	
	درصد	۳۲۸	درصد	۱۱۸۷	درصد	۸۲۲	درصد	۵۶۴		
تعداد کل پاراگراف‌ها	درصد	۳۲۸	درصد	۱۱۸۷	درصد	۸۲۲	درصد	۵۶۴	درصد	۴۲۸
تعداد و درصد پاراگراف‌های محیط‌زیستی	۶۲	۱۸/۹	۲۶۹	۲۲/۶۶	۴۸	۵/۸۳	۲۳۶	۴۱/۸	۳۱	۷/۲
تعداد و درصد پاراگراف‌های حفاظتی	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۲	۰/۳۵	۱۳	۳/۰۳
تعداد کل درس‌ها	۲۷	۶۸	۶۸	۳۵	۸	۳۷	۲۷	۳۶	۳۶	۳۷
تعداد و درصد درس‌های محیط‌زیستی	۴	۱۴/۲۸	۲۷	۳۹/۷	۳	۸/۵۷	۴	۵۰	۲	۵/۴
تعداد و درصد درس‌های حفاظتی	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۲/۷
تعداد کل تصاویر	۲۲۵	۳۰۸	۳۰۸	۳۱	۱۶۶	۳۶	۲۲۵	۲۲۵	۲۲۵	۲۲۵
تعداد و درصد تصاویر محیط‌زیستی	۷۰	۳۱/۱	۱۲۳	۳۹/۹۳	۶	۱۹/۳۵	۴۸	۲۸/۹	۹	۲۵
تعداد و درصد تصاویر حفاظتی	۱	۰/۴۴	۰	۰	۱	۳/۲۲	۳	۱/۸	۲	۵/۵

تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، سال ۳۱، شماره ۲۸، پاییز و زمستان ۱۴۰۰ / ۱۲۹

در زمینه ابعاد دانش، نگرش و مهارت از مجموع ۱۸۶۳ پاراگرافی که به محیط‌زیست و مقولات محیط‌زیستی در کتاب‌های پنجم ابتدایی و سوم راهنمایی سال ۱۳۶۱ اختصاص داده شده است، ۱۳۸۹ پاراگراف برابر با ۷۴/۵ درصد به دانش، ۱۷ پاراگراف معادل ۰/۹ درصد به نگرش و ۱۶۷ پاراگراف برابر با ۸/۹ درصد به مهارت تخصیص یافته است. به عبارتی در کتاب‌های درسی این سال بیشترین توجه و تمرکز بر دانش محیط‌زیستی بوده و توجه چندانی به ابعاد نگرش و مهارت نشده است (جدول ۴).

جدول ۳. جدول تجمیعی نسبت محتوای محیط‌زیستی و حفاظتی به کل محتوای کتاب‌های درسی سال ۱۳۶۱

عناوین	تعداد	درصد نسبت به کل
تعداد کل پاراگراف‌ها	۷۶۷۳	————
تعداد پاراگراف‌های محیط‌زیستی	۱۸۶۳	۲۴/۲
تعداد پاراگراف‌های مرتبط با حفاظت	۱۶۶	۲/۱
تعداد کل تصاویر	۱۶۰۱	————
تعداد تصاویر محیط‌زیستی	۷۰۵	۴۴
تعداد تصاویر مرتبط با حفاظت	۱۲	۰/۷۴
تعداد کل درس‌ها	۳۶۱	————
تعداد درس‌های محیط‌زیستی	۸۵	۲۳/۵
تعداد درس‌های مرتبط با حفاظت	۱۲	۳/۳

جدول ۴. جدول تجمیعی نسبت ابعاد دانش، نگرش و مهارت در کتاب‌های درسی سال ۱۳۶۱ به کل پاراگراف‌های محیط‌زیستی (تعداد و درصد)^۱

مهارت		نگرش		دانش		تعداد پاراگراف‌های محیط‌زیستی
درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	
۸/۹	۱۶۷	۰/۹	۱۷	۷۴/۵	۱۳۸۹	۱۸۶۳

۱. در بررسی نسبت حیطه‌های دانش، نگرش و مهارت به کل پاراگراف‌های محیط‌زیستی باید توجه داشت که برخی از پاراگراف‌ها به‌رغم اینکه به‌عنوان پاراگراف‌های محیط‌زیستی به حساب آمده‌اند، ولی نه در حیطه دانش و نه در حیطه نگرش و مهارت قابل ارزیابی هستند؛ به همین جهت در نگاه اول ممکن است ناهمخوانی در درصدها به چشم خورد؛ اما دقت در نکته فوق این ابهام را بر طرف می‌کند.

ب. تحلیل محتوای کتاب‌های درسی سال ۱۳۶۵

به مانند کتاب‌های سال ۱۳۶۱، تحلیل محتوای محیط‌زیستی کتاب‌های پنجم ابتدایی و سوم راهنمایی سال ۱۳۶۵ نشان می‌دهد که توجه چندانی به بحث حفاظت محیط‌زیست صورت نگرفته است، به نحوی که از مجموع ۶۷۳۹ پاراگراف تعداد ۱۹۵ پاراگراف (معادل ۲/۸ درصد)، از مجموع ۱۲۳۵ تصویر تعداد ۶ تصویر (برابر با ۰/۴۸ درصد) و از تعداد ۳۳۱ درس فقط ۱۱ درس (معادل ۳/۳ درصد) به حفاظت محیط‌زیست اختصاص یافته است^۱ (جدول ۷).

همچنین تحلیل محتوای کتاب‌های پنجم ابتدایی این سال نشان می‌دهد محیط‌زیست و حفاظت از آن بیشتر به عنوان امری تجربی و نه انسانی، اجتماعی و تاریخی مدنظر بوده است؛ به صورتی که به مانند سال ۱۳۶۱ بیشترین توجه به محیط‌زیست در کتاب علوم و نیز بخش جغرافیای کتاب تعلیمات اجتماعی صورت گرفته است. کتاب تعلیمات اجتماعی این سال شامل سه بخش جغرافیا، تاریخ و مدنی می‌شود. بیشترین موارد محیط‌زیستی در بخش جغرافیا قرار دارد و بخش‌های تاریخ و مدنی بهره چندانی از مطالب محیط‌زیستی نبرده‌اند. بر این اساس بخش جغرافی دارای ۱۷۱، تاریخ ۹ و مدنی ۲ پاراگراف محیط‌زیستی هستند؛ بدین ترتیب از مجموع تمام پاراگراف‌های محیط‌زیستی این کتاب، بخش جغرافی ۹۳ درصد پاراگراف‌های محیط‌زیستی را شامل می‌شود و لذا محیط‌زیست در بخش مدنی و تاریخ چندان بازتابی ندارد (تعلیمات اجتماعی پایه پنجم دبستان، ۱۳۶۵). در کتاب علوم تجربی نیز از مجموع ۴۲۹ پاراگراف، تعداد ۱۸۹ پاراگراف (۴۴ درصد) به مقولات محیط‌زیستی و ۳۱ پاراگراف (۷ درصد) به حفاظت محیط‌زیست پرداخته است (علوم تجربی پایه پنجم دبستان، ۱۳۶۵).

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

۱. منابع: آموزش هنر پایه پنجم دبستان، ۱۳۶۵؛ فرهنگ اسلامی و تعلیمات دینی پایه پنجم دبستان، ۱۳۶۵؛ تعلیمات اجتماعی پایه پنجم دبستان، ۱۳۶۵؛ علوم تجربی پایه پنجم دبستان، ۱۳۶۵؛ فارسی پایه پنجم دبستان، ۱۳۶۵؛ علوم تجربی پایه سوم راهنمایی، ۱۳۶۵؛ تعلیمات اجتماعی پایه سوم راهنمایی، ۱۳۶۵؛ شناخت حرفه و فن پایه سوم راهنمایی، ۱۳۶۵؛ جغرافی پایه سوم راهنمایی، ۱۳۶۵؛ فارسی و دستور پایه سوم راهنمایی، ۱۳۶۵؛ فرهنگ اسلامی و تعلیمات دینی پایه سوم راهنمایی، ۱۳۶۵؛ تاریخ پایه سوم راهنمایی، ۱۳۶۵.

تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، سال ۳۱، شماره ۲۸، پاییز و زمستان ۱۴۰۰ / ۱۳۱

جدول ۵. نسبت محتوای محیط‌زیستی و حفاظتی به کل محتوای کتاب‌های درسی پایه پنجم سال

۱۳۶۵

عناوین		آموزش هنر		تعلیمات اجتماعی		فارسی		علوم تجربی		فرهنگ اسلامی و تعلیمات دینی	
تعداد کل پاراگراف‌ها		۳۷۳	درصد	۶۸۱	درصد	۵۸۶	درصد	۴۲۹	درصد	۴۳۶	درصد
تعداد و درصد پاراگراف‌های محیط‌زیستی		۴۱	۱۰/۹	۱۸۲	۲۶/۷	۵۹	۱۰	۱۸۹	۴۴	۳۱	۷/۱
تعداد و درصد پاراگراف‌های حفاظتی		۴	۱	۱	۰/۱	۰	۰	۳۱	۷	۱۴	۳/۲
تعداد کل درس‌ها						۳۶		۸			
تعداد و درصد درس‌های محیط‌زیستی		۲		۲۳	۳۸	۴	۱۱	۵	۶۲	۲	۵/۸
تعداد و درصد درس‌های حفاظتی		۱	۴	۱	۱/۶	۰	۰	۲	۲۵	۱	۲/۹
تعداد کل تصاویر						۲۶		۱۵۳			
تعداد و درصد تصاویر محیط‌زیستی		۷۰	۳۱/۱	۹۴	۳۵	۵	۱۹/۲	۵۸	۳۷/۹	۱۰	۳۳
تعداد و درصد تصاویر حفاظتی		۱	۰/۴۴	۰	۰	۰	۰	۳	۱/۹	۲	۶/۶

بررسی کتاب‌های سوم راهنمایی این سال حاکی از آن است که کتاب‌های جغرافیا و علوم بیشترین توجه به محیط‌زیست و مقولات محیط‌زیستی داشته‌اند و در مقابل کتاب‌های تاریخ و تعلیمات اجتماعی هیچ بحثی در این زمینه مطرح نکرده‌اند. از مجموع ۷۳۱ پاراگراف کتاب جغرافیا ۵۴۷ پاراگراف (۷۴درصد) به مقولات محیط‌زیستی و از مجموع ۹۱۹ پاراگراف کتاب

تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، سال ۳۱، شماره ۲۸، پاییز و زمستان ۱۴۰۰ / ۱۳۳

جدول ۷. جدول تجمیعی نسبت محتوای محیط زیستی و حفاظتی به کل محتوای کتاب‌های درسی

سال ۱۳۶۵

عناوین	تعداد	درصد نسبت به کل
تعداد کل پاراگراف‌ها	۶۷۳۹	————
تعداد پاراگراف‌های محیط‌زیستی	۱۵۹۸	۲۳/۷
تعداد پاراگراف‌های مرتبط با حفاظت	۱۹۵	۲/۸
تعداد کل تصاویر	۱۲۳۵	————
تعداد تصاویر محیط‌زیستی	۳۹۸	۳۲/۸
تعداد تصاویر مرتبط با حفاظت	۶	۰/۴۸
تعداد کل درس‌ها	۳۳۱	————
تعداد درس‌های محیط‌زیستی	۷۳	۲۲
تعداد درس‌های مرتبط با حفاظت	۱۱	۳/۳

جدول ۸. جدول تجمیعی نسبت ابعاد دانش، نگرش و مهارت در کتاب‌های درسی سال ۱۳۶۵ به

کل پاراگراف‌های محیط‌زیستی (تعداد و درصد)

تعداد پاراگراف‌های محیط‌زیستی	دانش		نگرش		مهارت	
	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد
۱۵۹۸	۱۲۹۷	۸۱	۲۵	۱/۵	۱۶۷	۷/۵

پ. تحلیل محتوای کتاب‌های درسی سال ۱۳۶۹

تحلیل محتوای محیط‌زیستی کتاب‌های پنجم دبستان و سوم راهنمایی سال ۱۳۶۹ حاکی از آن است که به‌مانند سال‌های ۱۳۶۱ و ۱۳۶۵ توجه چنانی به حفاظت محیط‌زیست در محتوای این کتاب‌ها نشده است. از مجموع ۵۷۷۰ پاراگراف موجود در این کتاب‌ها تنها ۱۳۱ پاراگراف (۲/۲ درصد) به حفاظت محیط‌زیست اختصاص داده شده است. به همین نحو از مجموع ۱۱۵۲ تصویر فقط ۸ تصویر (۰/۶۹ درصد) و از مجموع ۲۹۹ درس تنها ۱۰ درس (۳/۳ درصد) شامل حفاظت محیط‌زیست می‌گردد^۱ (جدول ۱۱).

۱. منابع: علوم تجربی پایه پنجم دبستان، ۱۳۶۹؛ تعلیمات اجتماعی پایه پنجم دبستان، ۱۳۶۹؛ فرهنگ اسلامی و تعلیمات دینی پایه پنجم دبستان، ۱۳۶۹؛ هنر پایه پنجم دبستان، ۱۳۶۹؛ فارسی پایه پنجم دبستان، ۱۳۶۹؛ آموزش هنر پایه سوم راهنمایی، ۱۳۷۰؛ تاریخ پایه سوم راهنمایی، ۱۳۶۹؛ فرهنگ اسلامی و تعلیمات دینی پایه سوم

همچنین بررسی ابعاد سه گانه دانش، نگرش و مهارت در این کتاب‌ها نشان از غلبه بعد دانش بر نگرش و مهارت دارد، به نحوی که از بین ۱۲۳۹ پاراگرافی که به محیط‌زیست و مقولات محیط‌زیستی اشاره دارند، ۹۸۶ پاراگراف برابر با ۷۹ درصد به دانش، ۲۰ پاراگراف معادل ۱/۶ درصد به نگرش و ۸۱ پاراگراف برابر با ۶/۵ درصد به مهارت محیط‌زیستی اختصاص یافته است؛ بنابراین به‌مانند سال‌های ۱۳۶۱ و ۱۳۶۵ بیشترین توجه در کتاب‌های درسی به دانش محیط‌زیستی بوده است.

بررسی کتاب‌های پنجم دبستان نشان می‌دهد که مانند سال‌های ۱۳۶۱ و ۱۳۶۵ بیشترین توجه به محیط‌زیست در کتاب علوم تجربی و نیز بخش جغرافی کتاب تعلیمات اجتماعی صورت گرفته است. کتاب تعلیمات اجتماعی شامل سه بخش جغرافی، تاریخ و مدنی می‌شود. بیشترین موارد محیط‌زیستی در بخش جغرافی قرار دارد و بخش‌های تاریخ و مدنی بهره‌چندانی از مطالب محیط‌زیستی نبرده‌اند. بر این اساس بخش جغرافی دارای ۱۷۱، تاریخ ۹ و مدنی ۲ پاراگراف محیط‌زیستی هستند. تعداد تصاویر محیط‌زیستی در بخش جغرافی ۶۳، در بخش تاریخ ۴ و در بخش مدنی ۱ تصویر است.

بدین ترتیب از مجموع تمام پاراگراف‌های محیط‌زیستی این کتاب، بخش جغرافی ۹۳ درصد پاراگراف‌های محیط‌زیستی را شامل می‌شود و لذا محیط‌زیست در بخش مدنی و تاریخ چندان بازتابی ندارد. ضمن اینکه سهم حفاظت محیط‌زیست در این کتاب‌ها نادیده گرفته شده است. جغرافی و تاریخ هیچ پاراگراف، درس و تصویری را به حفاظت اختصاص نداده‌اند، و فقط بخش مدنی یک پاراگراف را به حفاظت اختصاص داده است (تعلیمات اجتماعی پایه پنجم دبستان، ۱۳۶۹). در کتاب علوم تجربی نیز از مجموع ۴۲۹ پاراگراف، ۱۸۹ پاراگراف (۴۴ درصد) به محیط‌زیست و ۳۱ پاراگراف (۷ درصد) به حفاظت محیط‌زیست تعلق دارند. بدین ترتیب کتاب علوم تجربی بیش از هر کتاب دیگری به محیط‌زیست و حفاظت از آن پرداخته است (علوم تجربی پایه پنجم دبستان، ۱۳۶۹).

غلبه نگاه تجربی به محیط‌زیست بر نگاه انسانی و اجتماعی به آن سبب شده است که در بین کتاب‌های سوم راهنمایی، کتاب علوم حاوی بیشترین درصد محتوای محیط‌زیستی و حفاظتی باشد به صورتی که از مجموع ۷۱۲ پاراگراف این کتاب، ۲۴۲ پاراگراف به محیط‌زیست (۳۳/۹ درصد) و ۵۸ پاراگراف به حفاظت (۸/۱ درصد) اختصاص یافته است

راهنمایی، ۱۳۶۹؛ علوم تجربی پایه سوم راهنمایی، ۱۳۶۹؛ جغرافی پایه سوم راهنمایی، ۱۳۶۹؛ شناخت حرفه‌وفن پایه سوم راهنمایی، ۱۳۶۹؛ فارسی و دستور پایه سوم راهنمایی، ۱۳۶۹؛ تعلیمات اجتماعی پایه سوم راهنمایی، ۱۳۶۹.

تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، سال ۳۱، شماره ۲۸، پاییز و زمستان ۱۴۰۰ / ۱۳۵

(علوم تجربی پایه سوم راهنمایی، ۱۳۶۹). درست به‌مانند سال‌های ۱۳۶۵ و ۱۳۶۱ کتاب‌های تاریخ و تعلیمات اجتماعی فاقد هرگونه محتوای محیط‌زیستی و حفاظتی هستند (تعلیمات اجتماعی پایه سوم راهنمایی، ۱۳۶۹؛ تاریخ پایه سوم راهنمایی، ۱۳۶۹).

جدول ۹. نسبت محتوای محیط‌زیستی و حفاظتی به کل محتوای کتاب‌های درسی پایه پنجم سال

۱۳۶۹

عناوین		آموزش هنر		تعلیمات اجتماعی		فارسی		علوم تجربی		فرهنگ اسلامی و تعلیمات دینی	
تعداد کل پاراگراف‌ها		درصد	۷۴	درصد	۶۱۲	درصد	۵۸۰	درصد	۴۲۹	درصد	۴۳۶
تعداد و درصد پاراگراف‌های محیط‌زیستی	۱۲	۱۶	۱۸۲	۲۹/۷	۵۴	۹/۳	۱۸۹	۴۴	۳۱	۷/۱	
تعداد و درصد پاراگراف‌های حفاظتی	۰	۰	۱	۰/۱۶	۰	۰	۳۱	۷	۱۴	۳/۲	
تعداد کل درس‌ها	۹		۶۱		۳۷		۸		۳۴		
تعداد و درصد درس‌های محیط‌زیستی	۱	۱۱	۲۵	۴۰	۴	۱۰	۵	۶۲	۲	۵/۸	
تعداد و درصد درس‌های حفاظتی	۰	۰	۱	۱/۶	۰	۰	۲	۲۵	۱	۲/۹	
تعداد کل تصاویر	۶۷		۲۲۱		۲۲		۱۵۳		۳۰		
تعداد و درصد تصاویر محیط‌زیستی	۲۵	۳۷	۶۸	۳۰	۴	۱۸	۵۸	۳۷/۹	۱۰	۳۳	
تعداد و درصد تصاویر حفاظتی	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۳	۱/۹	۲	۶/۶	

۱۳۶ / تاریخ آموزش محیط‌زیست در ایران: محیط زیست در ... / رفعتی پناه مهرآبادی

جدول ۱۰. نسبت محتوای محیط‌زیستی و حفاظتی نسبت به کل محتوای کتاب‌های درسی سال سوم

راهنمایی ۱۳۶۹ به تفکیک کتاب‌ها

عناوین	جغرافی		شناخت حرفه‌وفن		فرهنگ اسلامی و تعلیمات دینی		علوم		تاریخ		هنر		فارسی و دستور		تعلیمات اجتماعی	
	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد
تعداد کل پاراگراف‌ها	۶۱۱	۴۳۹	۵۵۳	۷۱۲	۳۰۴	۱۳۰	۶۰۹	۲۸۱	۲۸۱	۲۸۱	۲۸۱	۲۸۱	۲۸۱	۲۸۱	۲۸۱	۲۸۱
تعداد و درصد پ‌مح	۳۷۸	۶۱	۵۸	۱۳	۴	۰/۷	۲۴۲	۳۳/۹	۰	۰	۲	۱/۵	۲۵	۴/۱	۰	۰
تعداد و درصد پ‌حفا	۰	۰	۲۳	۵/۲	۰	۰	۵۸	۸/۱	۰	۰	۰	۰	۴	۰/۶	۰	۰
تعداد کل درس‌ها	۱۰	۶	۲۳	۲۳	۱۷	۱۸	۵۰	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳
تعداد و درصد د‌مح	۸	۸۰	۲	۳۳/۳	۰	۰	۱۰	۴۳	۰	۰	۳	۱۶/۶	۴	۸	۰	۰
تعداد و درصد د‌حفا	۰	۰	۱	۱۶/۶	۰	۰	۴	۱۷/۳	۰	۰	۰	۰	۱	۲	۰	۰
تعداد کل تصاویر	۱۵۸	۱۲۶	۱۰	۱۲۹	۸۱	۱۲۶	۲۶	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳
تعداد و درصد ت‌مح	۸۹	۵۶	۱۶	۱۲/۶	۲	۲۰	۱۸	۱۳/۹	۰	۰	۰	۲۷	۴	۱۵	۰	۰
تعداد و درصد ت‌حفا	۰	۰	۳	۲/۳	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰

جدول ۱۱. جدول تجمیعی نسبت محتوای محیط‌زیستی و حفاظتی به کل محتوای کتاب‌های درسی

سال ۱۳۶۹

عناوین	تعداد	درصد نسبت به کل
تعداد کل پاراگراف‌ها	۵۷۷۰	—————
تعداد پاراگراف‌های محیط‌زیستی	۱۱۷۷	۲۰
تعداد پاراگراف‌های مرتبط با حفاظت	۱۳۱	۲/۲
تعداد کل تصاویر	۱۱۵۲	—————
تعداد تصاویر محیط‌زیستی	۳۲۱	۲۷
تعداد تصاویر مرتبط با حفاظت	۸	۰/۶۹
تعداد کل درس‌ها	۲۹۹	—————
تعداد درس‌های محیط‌زیستی	۶۴	۲۱/۴
تعداد درس‌های مرتبط با حفاظت	۱۰	۳/۳

تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، سال ۳۱، شماره ۲۸، پاییز و زمستان ۱۴۰۰ / ۱۳۷

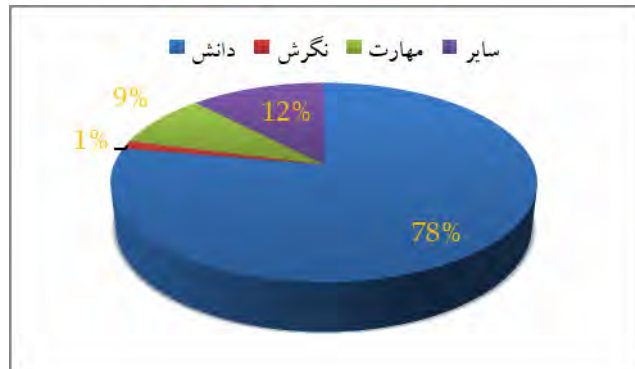
جدول ۱۲. جدول تجمیعی نسبت ابعاد دانش، نگرش و مهارت در کتاب‌های درسی سال ۱۳۶۹ به کل پاراگراف‌های محیط‌زیستی (تعداد و درصد)

مهارت		نگرش		دانش		تعداد پاراگراف‌های محیط‌زیستی
درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	
۶/۵	۸۱	۱/۶	۲۰	۷۹	۹۸۶	۱۲۳۹

در مجموع به نظر می‌رسد که در دهه ۱۳۶۰ توجه چندانی به حفاظت محیط‌زیست در محتوای کتاب‌های درسی بررسی شده صورت نگرفته است، ضمن اینکه بیشترین توجه در آموزش محیط‌زیست به بُعد دانش بوده و از ابعاد نگرش و مهارت غفلت شده است. از کلیه پاراگراف‌های کتاب‌های دو مقطع مدنظر در دهه ۱۳۶۰ که برابر با ۲۰۱۸۲ پاراگراف می‌شود، تعداد ۴۹۲ پاراگراف (معادل ۲/۴ درصد) به بحث‌های مرتبط با حفاظت محیط‌زیست اختصاص یافته است. همچنین از مجموع ۴۷۰۰ پاراگرافی که به نوعی به محیط‌زیست و مقولات محیط‌زیستی مربوط می‌شود، تعداد ۳۶۷۲ پاراگراف به دانش، ۶۲ پاراگراف به نگرش و ۴۱۵ پاراگراف به مهارت اختصاص یافته است. همچنین تعداد ۵۷۵ پاراگراف به هیچ یک از این ابعاد و حیطه‌ها مربوط نمی‌شود و به همین جهت به‌عنوان «سایر» در نمودار آمده است.

نمودار ۱. درصد پاراگراف‌های مربوط به حفاظت محیط‌زیست نسبت به کل پاراگراف‌های کتاب‌های درسی دهه ۱۳۶۰ در دو مقطع پنجم دبستان و سوم راهنمایی

نمودار ۲. نسبت پاراگراف‌های مربوط به دانش، نگرش و مهارت به کل پاراگراف‌های محیط‌زیستی کتاب‌های دهه ۱۳۶۰

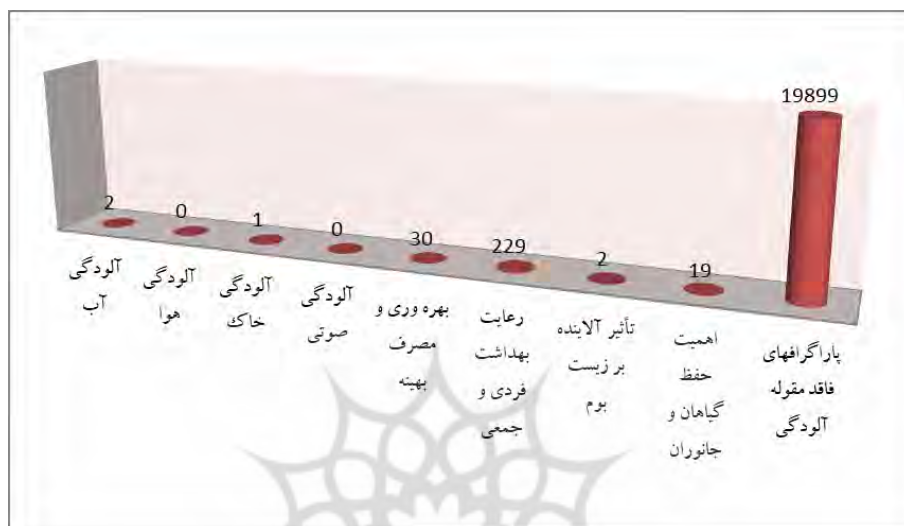
در بررسی کتاب‌های درسی صرفاً اتکا بر مؤلفه‌ها و گویه‌های دانش، نگرش، مهارت و نیز برشمردن تعداد پاراگراف‌های محیط‌زیستی و حفاظتی کافی نیست؛ بلکه برای درک بهتر وضعیت کتاب‌های درسی از حیث آموزش محیط‌زیست، توجه به حضور گویه‌هایی که با آلودگی‌های محیطی از جمله آلودگی آب، خاک، هوا و مسائلی از این دست مرتبط هستند، تبیین‌گر خواهد بود؛ به همین دلیل در بررسی کتاب‌های درسی، هشت مقوله اصلی شمارش شد. این هشت مقوله عبارت‌اند از:

۱. آلودگی و آلاینده‌های طبیعی و مصنوعی آب
۲. آلودگی و آلاینده‌های طبیعی و مصنوعی هوا
۳. آلودگی و آلاینده‌های مصنوعی خاک
۴. آلودگی و آلاینده‌های صوتی
۵. بهره‌وری و مصرف بهینه از مواد و منابع انرژی موجود
۶. رعایت بهداشت فردی و جمعی و تأثیر آلاینده‌ها بر سلامت و زندگی انسان
۷. تأثیر آلاینده‌ها بر زیست بوم
۸. اهمیت حفظ گیاهان و جانوران

شمارش این مقوله‌ها نشان می‌دهد که از مجموع تمام پاراگراف‌های شمارش‌شده (۲۰۱۸۲ پاراگراف)، ۲ پاراگراف (۰/۰۰۹ درصد) به آلودگی آب، یک پاراگراف به آلودگی خاک (۰/۰۰۴۹ درصد)، ۲۲۹ پاراگراف به رعایت بهداشت فردی و جمعی (۱/۳۴ درصد)، ۱۹ مورد به اهمیت حفظ گیاهان و جانوران (۰/۰۹ درصد)، ۲ پاراگراف به تأثیر آلاینده‌ها بر زیست‌بوم و در نهایت ۳۰ پاراگراف به بهره‌وری و مصرف بهینه مواد و منابع انرژی (۰/۱۴ درصد) اختصاص

تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، سال ۳۱، شماره ۲۸، پاییز و زمستان ۱۴۰۰ / ۱۳۹

یافته است. این در حالی است که ۱۹۸۹۹ پاراگراف (۹۸/۵ درصد) به هیچ مقوله‌ای از مقوله‌های فوق توجه نکرده است.

نمودار ۳. تعداد پاراگراف‌های مرتبط با آلودگی نسبت به پاراگراف‌های فاقد این مقوله‌ها در کتاب‌های دهه ۱۳۶۰

به نظر می‌رسد که نوع نگاه به محیط‌زیست و حفاظت از آن در نظام آموزش و پرورش و محتوای کتاب‌های درسی هم به لحاظ کمیت و هم از حیث برداشت‌های علمی و فلسفی در دهه ۱۳۶۰ مبنایی شد برای دهه‌های بعدی. نگاهی به مستندات برنامه‌ای برنامه‌های بعدی توسعه و نیز برخی از پژوهش‌هایی که در دهه ۱۳۸۰ و ۱۳۹۰ درباره محتوای محیط‌زیستی کتاب‌های درسی صورت گرفته است، می‌تواند مؤید این امر باشد.

به‌رغم اینکه در تبصره ۱۳ قانون برنامه اول توسعه (۱۳۷۲-۱۳۶۸) که در ارتباط با حفاظت محیط‌زیست بود، هیچ اشاره‌ای به آموزش محیط‌زیست نشد (سازمان برنامه و بودجه (الف)، ۱۳۶۸: ۱۲)؛ ولی «پرورش روحیه احترام به... حفظ محیط‌زیست و منابع طبیعی» یکی از راه‌های «گسترش کمی و ارتقا کیفی فرهنگ عمومی، تعلیم و تربیت و علوم و فنون در جامعه با توجه خاص نسبت به نسل جوان»، هم در قانون این برنامه و هم در برنامه کلان توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی (۱۳۷۲-۱۳۶۸) به حساب آمد (وزارت برنامه و بودجه، ۱۳۶۸: ۲۴؛ سازمان برنامه و بودجه (ب)، ۱۳۶۸: ۱۸-۱۰). همچنین در پیوست این برنامه، یکی از راه‌های نیل به اهداف حفاظتی، «آموزش عمومی» در نظر گرفته شد (سازمان برنامه و بودجه

(ب)، ۱۳۶۸: ۵-۵). ضمن اینکه ایجاد شورایی با عنوان «شورای آموزش زیست‌محیطی» به‌عنوان یکی از سیاست‌های کلی فصل حفاظت محیط‌زیست این برنامه در دستور کار قرار گرفت (همان: ۷-۵).

در قانون برنامه دوم نیز به نظر می‌رسد نیم‌نگاهی به آموزش عمومی محیط‌زیست شد. بر اساس بند «و» از بخش هشت تبصره ۱۹ قانون برنامه دوم، یکی از اقدامات دولت برای صرفه‌جویی در مصرف انرژی و حفاظت از محیط‌زیست، عبارت شد از اختصاص بخشی از مطالب کتاب‌های درسی مدارس و دانشگاه‌ها به موضوع اهمیت آب و انواع انرژی و ضرورت مدیریت مصرف آن (اداره کل قوانین و مقررات کشور، ۱۳۷۴: ۱۷). همچنین در پیوست لایحه این برنامه، ترویج دانش، بینش و آموزش محیط‌زیستی به‌عنوان یکی از خط‌مشی‌ها و سیاست‌های کلی محیط‌زیست در نظر گرفته شد (سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۷۲: ۱۲-۲)؛ هر چند که در قانون برنامه، این خط‌مشی حذف شد (اداره کل قوانین و مقررات کشور، ۱۳۷۴: ۹۴).

در حالی که بند «و» از بخش هشت تبصره ۱۹ قانون برنامه دوم توسعه به آموزش محیط‌زیست و محتوای محیط‌زیستی کتاب‌های درسی اختصاص یافته بود، در قانون برنامه سوم (۱۳۸۳-۱۳۷۹) به‌رغم وجود دو ماده در ارتباط با سیاست‌های محیط‌زیستی (مواد ۱۰۴ و ۱۰۵)، هیچ اشاره‌ای به آموزش محیط‌زیست نشد (قانون برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۸۲: ۱۳۰-۱۲۵). همچنین در بخش سیاست‌های آموزشی با وجود اختصاص ۹ ماده از این قانون به موضوعات آموزشی (مواد ۱۵۴-۱۴۶)، از آموزش محیط‌زیست غفلت شده است (رک: همان: ۲۰۸-۱۹۴). به همین نحو در سیاست‌ها و رهنمودهای کلی محیط‌زیستی این برنامه با وجود توجه به امور مختلفی چون حفاظت و بهره‌برداری از زیست‌بوم‌ها، کاهش آلودگی در فعالیتهای تولیدی، بهره‌برداری از منابع تجدیدشونده با توجه به توان بازتولید آن‌ها و مواردی از این دست، هیچ‌ذکری از آموزش محیط‌زیست به میان نیامد (سازمان برنامه و بودجه (الف)، ۱۳۷۸: ۲۴-۲۱). حتی در فصل آموزش و پرورش عمومی «سند برنامه» به‌رغم تشریح سیاست‌های استراتژیک و سیاست‌های اجرایی آموزش عمومی، باز هم سخنی از آموزش محیط‌زیست و لزوم تحول در محتوای آموزش عمومی به میان نیامد (سازمان برنامه و بودجه (ب)، ۱۳۷۸: ۳۴۳/۲-۳۳۳).

شاید بتوان گفت که در تمامی مستندات برنامه سوم، «سند برنامه»، تنها جایی بود که در آن به آموزش محیط‌زیست اشاره‌ای غیرمستقیم و گذرا شد. «ارتقای آگاهی و دانش محیط‌زیستی» یکی از خطوط اصلی ساختاری، نهادی و سیاستی بخش «سیاست‌های زیست‌محیطی» سند

تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، سال ۳۱، شماره ۲۸، پاییز و زمستان ۱۴۰۰ / ۱۴۱

برنامه به حساب آمد (همان: ۱/۳۲۱).

بنابراین هرچند برنامه سوم نسبت به برنامه‌های قبل توجه بیشتری به محیط‌زیست مبذول داشت، از پرداختن به آموزش محیط‌زیست غافل ماند و این امر در تضاد با سیاست‌های محیط‌زیستی این برنامه و قانون آن قرار می‌گرفت.

به نظر می‌رسد در قانون برنامه چهارم (۱۳۸۸-۱۳۸۴) نسبت به قانون برنامه سوم توجه بیشتری به آموزش محیط‌زیست صورت گرفت. در دو ماده از مواد ۱۳ گانه‌ای که به حفاظت محیط‌زیست اختصاص یافت، اشاراتی به آموزش محیط‌زیست شد. بر اساس ماده ۶۰، دولت مکلف شد برای تقویت و توانمندسازی ساختارهای مرتبط با محیط‌زیست و منابع طبیعی، سازوکارهای لازم را جهت گسترش آموزش‌های عمومی و تخصصی محیط‌زیست در کلیه واحدهای آموزشی و مراکز آموزش عالی برقرار کند (قانون برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، ۱۳۸۵: ۹۰). همچنین بر اساس ماده ۶۴، سازمان حفاظت محیط‌زیست موظف شد در راستای ارتقای آگاهی‌های عمومی و دستیابی به توسعه پایدار آیین‌نامه‌ای را با پیشنهاد شورای عالی حفاظت محیط‌زیست به تصویب هیئت وزیران برساند و کلیه دستگاه‌ها و رسانه‌های دولتی و صداوسیما نیز ملزم به اجرای برنامه‌های آموزشی بدون دریافت وجه شدند (همان: ۹۲). همچنین در مستندات برنامه چهارم، «ارتقای آموزش محیط‌زیستی دانشگاهی» به‌عنوان یکی از اهداف و راهبردهای برنامه چهارم برای توانمندسازی بخش محیط‌زیست کشور به حساب آمد (سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور، ۱۳۸۳: ۱/۸۳۷).

بدین ترتیب به نظر نمی‌رسد برنامه‌های اول، دوم، سوم و چهارم توسعه، نسبت به مستندات برنامه‌های دهه ۱۳۶۰ پیشرفت بیشتری در بحث آموزش محیط‌زیست داشته‌اند. نتیجه اینکه در پژوهش‌هایی که پیرامون محتوای محیط‌زیستی کتاب‌های درسی در دهه ۱۳۹۰ و ۱۳۸۰ صورت گرفت، نتایجی مشابه نتایج مقاله حاضر به دست آمده است؛ مثلاً در سال ۱۳۸۲ تحقیقی درباره تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره ابتدایی از لحاظ توجه به محیط‌زیست انجام شد. این تحقیق نشان می‌دهد از ۵۱۲ درس فقط ۴۵ درس و از ۳۱۹۹ صفحه فقط ۸۴ صفحه و از ۳۳۳۲ تصویر فقط ۴۲۴ تصویر به مسائل مربوط به مقولات محیط‌زیستی مانند آب، خاک و هوا اختصاص داده شده بود (صالحی عمران و آقامحمدی، ۱۳۸۷).

به همین صورت بررسی جایگاه اخلاق محیط‌زیستی در محتوای کتاب‌های درسی دوره ابتدایی در سال تحصیلی ۱۳۹۰-۱۳۹۱ نشان داد که در ۲۲ جلد کتاب‌های فارسی (بخوانیم و بنویسیم)، علوم، تعلیمات اجتماعی، هدیه‌های آسمانی، ۷۸ درصد از مطالب مرتبط به حیطه شناختی یا سطح دانشی، ۱۳ درصد به حیطه عاطفی یا سطح نگرشی و ۹/۷ درصد به حیطه

مهارتی اختصاص داشت (بیات و دیگران، ۱۳۹۲). این یافته‌ها با یافته‌های پژوهشی که در سال ۱۳۸۳ درباره انعکاس موضوعات مربوط به محیط‌زیست در کتاب‌های درسی مقطع ابتدایی، راهنمایی و متوسطه انجام گرفت، تأیید می‌شود. این پژوهش نظام آموزشی را در حیطه دانشی موفق ولی در ابعاد ادراکی و تفهیمی ناموفق ارزیابی کرد (عبداللهی و صادقی، ۱۳۹۱). جالب اینکه نتایج این تحقیق هم‌سو با تحقیق دیگری است که در سال ۱۳۸۸ برنامه‌ریزی درسی مقطع راهنمایی را با تأکید بر محورهای آموزش محیط‌زیست بررسی کرده است.

همچنین این پژوهش نشان داد که از دید برنامه‌ریزان کتاب‌های درسی، کتاب علوم با ۶۷/۴ درصد، حرفه‌وفن با ۲۰ درصد، همهٔ دروس با ۱۶/۷ درصد، جغرافیا با ۱۰ درصد و اجتماعی با ۶/۷ درصد مناسب‌ترین کتاب‌ها برای آموزش محیط‌زیستی بودند (دیاجی و لاهیجانیان، ۱۳۸۸). یافته‌های پژوهش دیگری که درباره جایگاه آموزش محیط‌زیستی در برنامهٔ درسی دورهٔ متوسطه نظام آموزشی کشور در سال ۱۳۹۲ منتشر شد، مؤید نتیجه‌گیری پژوهش فوق است. پژوهش مذکور نشان داد که از مجموع ۵۱۳ مؤلفهٔ شمارش شده در محتوای کتاب‌های بررسی شده، ۳۰۵ واحد به دانش، ۱۱۹ واحد به نگرش و فقط ۸۸ واحد به مهارت‌های محیط‌زیستی اختصاص یافته بود و نتیجه گرفت که «کتاب‌های درسی بیشتر به ارائهٔ دانش محیط‌زیستی تأکید داشته و مسئولیت‌پذیری در مراقبت از محیط، مهارت‌های انتقادی، مشارکت فعال و کنشگری را کمتر مورد توجه قرار داده‌اند» (سلیمان‌پور عمران و دیگران، ۱۳۹۲).

نتیجه‌گیری

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که به‌رغم تصریحی که در اسناد برنامه‌های این دهه درباره تغییر محتوای کتاب‌های درسی از حیث توجه به سالم‌سازی محیط‌زیست شده بود، در عمل تغییر خاصی رخ نداد. از مجموع کل پاراگراف‌های کتاب‌های بررسی شده ۲ درصد به حفاظت محیط‌زیست توجه کرده‌اند، ضمن اینکه از مجموع پاراگراف‌هایی که به محیط‌زیست پرداخته‌اند، ۷۸ درصد به سطح دانش، ۱ درصد به نگرش و ۹ درصد به مهارت و ۱۲ درصد به سایر اشاره کرده‌اند. به همین جهت از یک‌سو محیط‌زیست به‌عنوان امری حاشیه‌ای در نظر گرفته شده و از سوی دیگر در ارائهٔ مطالب محیط‌زیستی صرفاً به ایجاد آگاهی و ارتقای دانش بسنده شده و توجه خاصی به دو سطح نگرش و مهارت نشده است. تمرکز مطالب مربوط به محیط‌زیست و حفاظت از آن در دو کتاب علوم تجربی و جغرافیا (و گاهی در کتاب حرفه‌وفن) نشان از غلبهٔ نگاه‌های سنتی (پوزیتیو) به آموزش بر برنامه‌ریزان درسی دارد که منجر به گنجاندن مطالب آموزش محیط‌زیست در برخی کتاب‌های تجربی (به‌ویژه علوم و جغرافیا-ی طبیعی - و حرفه‌وفن) و کنار گذاشتن کتاب‌های علوم انسانی از این حیطه شد. همچنین این

نتایج متذکر می‌شوند که نگاه به محیط‌زیست به‌شدت حداقلی و در حد توصیف مقولاتی چون آب، خاک، هوا، جنگل و درختان باقی مانده بود و البته دلیل این امر را نه فقط در تدوین برنامه‌ها، سیاست‌گذاری‌های آموزشی و قانون‌گذاری‌ها، بلکه همچنین در فلسفه آموزش و پرورش در ایران باید جست‌وجو کرد. اتخاذ آموزش سنتی و تکیه بر فلسفه رئالیستی و پوزیتیو به‌عنوان یکی از فلسفه‌های سنتی آموزش در ایران، سبب شد که محیط‌زیست به‌عنوان موضوعی که نیاز به آموزش دارد تنها در کتاب‌هایی چون علوم و جغرافی با‌تاب یابد و سایر کتاب‌ها توجه چندانی به این موضوع نداشته باشند. به علاوه محتوای آموزشی‌ای که درباره محیط‌زیست در این کتاب‌ها وجود داشت منجر به سطح بالایی از سواد محیط‌زیستی به‌ویژه سواد حفاظت از محیط زیست نشد. در حقیقت برنامه درسی مبتنی بر مجموعه‌ای مشخص از دانش‌ها من جمله تاریخ، علوم اجتماعی، ادبیات، جغرافی، علوم دینی، ریاضی و... می‌شد ولی در این بین محیط‌زیست به‌عنوان موضوعی که می‌توانست به مانند تاریخ، جغرافیا و سایر علوم به‌صورت مشخص در برنامه درسی گنجانده شود به حساب نیامد. به رسمیت نشناختن محیط‌زیست و ضرورت حفاظت از آن مانع حضور این موضوع به‌عنوان بخشی از هر یک از دانش‌های فوق‌الذکر در کتاب‌های درسی شد و به دلیل درک تجربه‌گرایانه و پوزیتیو از محیط‌زیست و نه درک انسانی و اجتماعی از آن، تنها کتاب‌های جغرافی و علوم تجربی محملی برای بحث‌های محیط‌زیستی و نه حفاظت محیط‌زیست شدند و این هم نه به‌صورت هدفمند و عامدانه، بلکه به دلیل هم‌پوشانی موضوعات علوم تجربی (بررسی گیاهان و جانوران و طبقه‌بندی آن‌ها، بحث انرژی و...) و جغرافیای (بررسی پوشش گیاهی، خاک، ناهمواری‌های زمین و...) با بحث‌های محیط‌زیستی. به عبارتی برنامه‌های آموزش محیط‌زیست در مدارس کمک چندانی به دانش‌آموزان برای آگاهی از محیط‌زیست و حفاظت از آن نمی‌کرد، ضمن اینکه نبود آموزش مهارت‌های محیط‌زیستی هیچ انگیزه‌ای در افراد برای اقدام در زمینه‌های حل مسائل محیط‌زیستی به وجود نمی‌آورد. درحقیقت، نبود رویکردی یک‌پارچه و مشخص در کتاب‌های درسی (محتوای آموزشی) سبب انتقال دانش آن هم به‌صورت تکه‌تکه و پراکنده به دانش‌آموزان می‌شد و طبعاً دانش‌آموزان نمی‌توانستند ربط مشخصی بین آموخته‌هایشان ایجاد کنند. آموزش حفاظت محیط‌زیست در نظام آموزش رسمی ایران نتوانست ابزار لازم برای درک علمی فرایندهای محیط‌زیستی و شیوه‌های حفاظت فراهم آورد. به سخن دیگر میل فرایند آموزشی در ایران به سمت‌وسوی آموزش‌های تخصصی و مرزبندی‌شده، به دلیل ماهیت رئالیستی این آموزش‌ها، سبب حضور نیافتن موضوعاتی چون محیط‌زیست در مثلاً کتاب تاریخ یا مدنی شد. مرزبندی دقیق بین رشته‌های مختلف امکان لازم برای حضور موضوعاتی که

امروزه به موضوعات میان رشته‌ای معروف هستند؛ مثل محیط زیست را در محتوای آموزشی فراهم نمی‌آورد. به همین دلیل مثلاً در کتاب‌های تاریخ فقط بر تاریخ سیاسی و نظامی تکیه می‌شد و مجالی برای بحث از تاریخ محیط‌زیست و پیوستگی تاریخی انسان با محیطش فراهم نمی‌آمد یا در کتاب مدنی هیچ بحثی برای نسبت جامعه با محیط گنجانده نشد. همچنین است کتاب ادبیات و غفلت از بحث‌های زیبایی‌شناسانه دربارهٔ پیوند ادبیات و محیط‌زیست. این مسائل سبب غفلت از آموزش بیش و نگرش محیط‌زیستی یا اخلاقیات اجتماعی محیط‌زیستی شد.

منابع

- آموزش هنر پایه چهارم و پنجم دبستان (۱۳۶۱) تهران: وزارت آموزش و پرورش.
- آموزش هنر پایه پنجم دبستان (۱۳۶۵) تهران: وزارت آموزش و پرورش.
- آموزش هنر پایه سوم راهنمایی (۱۳۷۰) تهران: شرکت چاپ و نشر ایران.
- اداره کل قوانین و مقررات کشور (۱۳۷۴) مجموعه قانون برنامه پنج‌ساله دوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، تهران: اداره کل قوانین و مقررات کشور.
- بیات، طاهره؛ احمدی، پروین؛ پارسا، عبدالله (۱۳۹۲) «جایگاه اخلاق زیست‌محیطی در برنامه درسی دوره ابتدایی»، پژوهش در برنامه‌ریزی درسی، سال ۱۰، شماره ۳، ۵۱-۵۶.
- تعلیمات اجتماعی پایه پنجم دبستان (۱۳۶۱) تهران: وزارت آموزش و پرورش.
- _____ (۱۳۶۵) تهران: وزارت آموزش و پرورش.
- _____ (۱۳۶۹) تهران: وزارت آموزش و پرورش.
- تعلیمات اجتماعی پایه سوم راهنمایی (۱۳۶۱) تهران: وزارت آموزش و پرورش.
- _____ (۱۳۶۵) تهران: وزارت آموزش و پرورش.
- _____ (۱۳۶۹) تهران: شرکت چاپ و نشر ایران.
- تاریخ پایه سوم راهنمایی (۱۳۶۱) تهران: وزارت آموزش و پرورش.
- _____ (۱۳۶۵) تهران: وزارت آموزش و پرورش.
- _____ (۱۳۶۹) تهران: شرکت افست (سهامی عام).
- جغرافی پایه سوم راهنمایی (۱۳۶۱) تهران: وزارت آموزش و پرورش.
- _____ (۱۳۶۵) تهران: وزارت آموزش و پرورش.
- _____ (۱۳۶۹) تهران: شرکت چاپ و نشر ایران.
- دیباچی، شادی؛ لاهیجانیان، اکرم‌الملوک (۱۳۸۸) «بررسی برنامه‌های درسی مقطع راهنمایی با تأکید بر محورهای آموزش محیط زیست»، علوم محیطی، سال ۶، شماره ۳، ۱۷۷-۱۸۴.

تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، سال ۳۱، شماره ۲۸، پاییز و زمستان ۱۴۰۰ / ۱۴۵

سازمان برنامه و بودجه (۱۳۶۱) برنامه کلان توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی پنج ساله اول (۱۳۶۶-۱۳۶۲)، بی‌جا: سازمان برنامه و بودجه.

_____ (۱۳۶۸) قانون برنامه اول توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۷۲-۱۳۶۸) (الف)، تهران: سازمان برنامه و بودجه، مرکز مدارک اقتصادی-اجتماعی و انتشارات.

_____ (۱۳۶۸) پیوست قانون برنامه اول توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (ب)، تهران: سازمان برنامه و بودجه، مرکز مدارک اقتصادی-اجتماعی و انتشارات.

_____ (۱۳۷۲) پیوست لایحه برنامه دوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۷۳-۱۳۷۷): هدف‌ها، خط‌مشی‌های اساسی، سیاست‌ها و برنامه‌های اجرایی: کلان و بخشی، تهران: سازمان برنامه و بودجه، مرکز مدارک اقتصادی-اجتماعی و انتشارات.

_____ (۱۳۷۸) سیاست‌ها و رهنمودهای کلی برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران: پیوست شماره یک لایحه برنامه سوم (الف)، تهران: سازمان برنامه و بودجه، مرکز مدارک اقتصادی-اجتماعی و انتشارات.

_____ (۱۳۷۸) سند برنامه: برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۹-۱۳۸۳، پیوست شماره ۲ لایحه برنامه (ب)، تهران: سازمان برنامه و بودجه، مرکز مدارک اقتصادی-اجتماعی و انتشارات.

سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور (۱۳۸۳) دفتر اقتصاد کلان، مبانی نظری و مستندات برنامه چهارم، تهران: سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور، معاونت امور پشتیبانی، مرکز مدارک علمی و انتشارات. سلیمان‌پور عمران، محبوبه؛ یارمحمدیان، محمدحسین، کشتی‌آرای؛ نرگس (۱۳۹۲) «آموزش زیست‌محیطی و جایگاه آن در برنامه درسی متوسطه نظام آموزش کشور»، پژوهش‌نامه تربیتی، سال ۸، شماره ۳۸، ۱۰۲-۸۳.

شاه‌نوشی، مجتبی؛ عبداللهی، عظیمه‌السادات (۱۳۸۶) «تحلیلی بر فرهنگ زیست‌محیطی مردم اصفهان و برخی عوامل مؤثر بر آن»، دانشگاه اصفهان، شماره ۲۳، ۳۴-۱۵.

شناخت حرفه‌وفن پایه سوم راهنمایی (۱۳۶۱) تهران: وزارت آموزش و پرورش.

_____ (۱۳۶۵) تهران: وزارت آموزش و پرورش.

_____ (۱۳۶۹) تهران: شرکت چاپ و نشر ایران.

صالحی عمران، ابراهیم؛ آقامحمدی، علی (۱۳۸۷) «بررسی دانش، نگرش و مهارت‌های زیست‌محیطی معلمان آموزش دوره ابتدایی استان مازندران»، تعلیم و تربیت، شماره ۹۵، ۹۱-۱۱۷.

صالحی، نفیسه؛ کوشانی‌فر، آریتا (۱۳۹۲) «بررسی سطح آگاهی زیست‌محیطی معلمان»، زن و فرهنگ، سال ۶، شماره ۲۱، ۱۱۸-۱۰۵.

- عبداللہی، عظیمہ السادات؛ صادقی، حمیدرضا (۱۳۹۱) «نیازسنجی آموزش زیست محیطی دانش آموزان پسر مقطع ابتدایی شهر اصفهان»، *آموزش محیط‌زیست و توسعه پایدار*، سال ۱، شماره ۱، ۹-۱۶.
- علوم تجربی پایه پنجم دبستان (۱۳۶۱) تهران: وزارت آموزش و پرورش.
- _____ (۱۳۶۵) تهران: وزارت آموزش و پرورش.
- _____ (۱۳۶۹) تهران: وزارت آموزش و پرورش.
- علوم تجربی پایه سوم راهنمایی (۱۳۶۵) تهران: وزارت آموزش و پرورش.
- _____ (۱۳۶۰) تهران: وزارت آموزش و پرورش.
- _____ (۱۳۶۹) تهران: شرکت افست (سهامی عام).
- فارسی پایه پنجم ابتدایی (۱۳۶۱) تهران: وزارت آموزش و پرورش.
- _____ (۱۳۶۵) تهران: وزارت آموزش و پرورش.
- _____ (۱۳۶۹) تهران: وزارت آموزش و پرورش.
- فارسی پایه سوم راهنمایی (۱۳۶۱) تهران: وزارت آموزش و پرورش.
- فارسی و دستور پایه سوم راهنمایی (۱۳۶۵) تهران: وزارت آموزش و پرورش.
- _____ (۱۳۶۹) تهران: شرکت چاپ و نشر ایران.
- فرهنگ اسلامی و تعلیمات دینی پایه پنجم ابتدایی (۱۳۶۱) تهران: وزارت آموزش و پرورش.
- فرهنگ اسلامی و تعلیمات دینی پایه پنجم دبستان (۱۳۶۵) تهران: وزارت آموزش و پرورش.
- _____ (۱۳۶۹) تهران: وزارت آموزش و پرورش.
- فرهنگ اسلامی و تعلیمات دینی پایه دوم و سوم راهنمایی (۱۳۶۱) تهران: وزارت آموزش و پرورش.
- فرهنگ اسلامی و تعلیمات دینی پایه سوم راهنمایی (۱۳۶۵) تهران: وزارت آموزش و پرورش.
- _____ (۱۳۶۹) تهران: شرکت افست (سهامی عام).
- قانون برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۸۱-۱۳۸۴) (۱۳۸۵) تهران: سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور، معاونت امور اداری، مالی و منابع انسانی، مرکز مدارک علمی، موزه و انتشارات.
- کریمی، داریوش (۱۳۸۱) «بررسی نیازهای آموزش زیست محیطی دانش آموزان، معلمان و زنان خانه‌دار در منطقه خاک سفید تهران»، *محیط‌زیست*، شماره ۴۰، ۱۷-۶.
- لا یحہ برنامه اول توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، (۱۳۶۲) بی‌جا: سازمان برنامه و بودجه.
- محمدی، علیرضا؛ چتری‌پور، فاطمه (۱۳۹۳) «بررسی میزان آگاهی زیست محیطی و روش‌های بهینه آموزش محیط‌زیست زنان خانه‌دار شهرستان چرادول»، *دومین همایش ملی و تخصصی پژوهش‌های محیط زیست ایران*.
- مختاری ملک‌آبادی، رضا؛ عبداللہی، عظیمہ السادات؛ صادقی، حمیدرضا (۱۳۹۳) «تحلیل و بازشناسی رفتار زیست محیطی شهری: مطالعه موردی شهر اصفهان»، *پژوهش و برنامه‌ریزی شهری*، سال ۵،

تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، سال ۳۱، شماره ۲۸، پاییز و زمستان ۱۴۰۰ / ۱۴۷

شماره ۱۸، ۲۰-۱.

موسوی، نجم‌السادات و دیگران (۱۳۹۸) «بررسی سطح دانش، نگرش و مهارت زیست‌محیطی مربیان پیش‌دبستانی شهر تهران»، تعلیم و تربیت، دوره ۳۵، شماره ۱، ۱۱۱-۱۲۸.

وزارت برنامه و بودجه (۱۳۶۴) *اصلاحیه برنامه اول توسعه جمهوری اسلامی ایران: اهداف، استراتژی‌ها، سیاست‌ها و سرمایه‌گذاری‌های بخشی*، تهران: وزارت برنامه و بودجه.

_____ (۱۳۶۶) *اصلاحیه برنامه اول توسعه جمهوری اسلامی ایران*، تهران: وزارت برنامه و بودجه.

_____ (۱۳۶۸) *برنامه کلان توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۶۸-۱۳۷۲): مقدماتی مصوب شورای اقتصاد*، تهران: وزارت برنامه و بودجه.

هنر پایه اول، دوم و سوم راهنمایی (۱۳۶۱) تهران: وزارت آموزش و پرورش.

هنر پایه پنجم دبستان (۱۳۶۹) تهران: وزارت آموزش و پرورش.

List of sources with English handwriting

- Abdelahi, Azimeh, Sadeghi, Hamid (2013), " The needs assessment of environmental education for boy students in Isfahan elementary schools", *Environmental Education and Sustainable Development*, Vol 1, No 1, Autumn, pp 16-9.
- Art education for the fourth and fifth grade of primary school* (1982), Tehran: Ministry of Education.
- Art education for the fifth grade of elementary school* (1986), Tehran: Ministry of Education.
- Art education for the third grade of guidance school* (1990), Tehran: Iran Publishing Company.
- Art for the first, second and third grades of guidance school* (1982), Tehran: Ministry of Education.
- Art for the fifth grade of primary school* (1990), Tehran: Ministry of Education.
- Bayat, Tahereh etal (2012), "The Status of Environmental Ethics in the Contents of Primary School Textbooks of Iran", *Journal of Research in Curriculum Planning*, Vol. 10, No 9, Spring, pp 51-56.
- Country Management and Planning Organization (2013), *Theoretical Foundations and Documents of the Fourth Plan*, Tehran: Country Management and Planning Organization, Deputy for Support Affairs, Center for Scientific Documents and Publishing.
- Dibaei, Shadi, Lahijanian, Akram Al-Molok (2008), " Exploration of Environmental Education in Curriculum of Guidance Schools", *Environmental Sciences*, Vol 6, No 3, Spring, pp 177-184.
- General Directorate of Laws and Regulations of the country (1995), *Law collection of the second five-year plan of economic, social and cultural development of the Islamic Republic of Iran*, Tehran: General Directorate of Laws and Regulations of the country.
- Experimental sciences for the fifth grade of primary school* (1982), Tehran: Ministry of Education.
- Experimental sciences for the fifth grade of primary school* (1986), Tehran: Ministry of Education.
- Experimental sciences for the fifth grade of primary school* (1990), Tehran: Ministry of Education.
- Experimental sciences for the third grade of guidance school* (1981), Tehran: Ministry of Education.
- Experimental sciences for the third grade of guidance school* (1986), Tehran: Ministry of Education.
- Experimental sciences for the third grade of guidance school* (1990), Tehran: Ministry of Education.
- Geography for the third grade of guidance school* (1982), Tehran: Ministry of Education.
- Geography for the third grade of guidance school* (1986), Tehran, Ministry of Education.
- Geography for the third grade of guidance school* (1990), Tehran: Iran Publishing Company.
- History for the third grade of guidance school* (1982), Tehran: Ministry of Education.
- History for the third grade of guidance school* (1986), Tehran: Ministry of Education.
- History for the third grade of guidance school* (1990), Tehran: Ministry of Education.
- Islamic culture and religious education for the fifth grade of primary school* (1982), Tehran: Ministry of Education
- Islamic culture and religious education for the second and third grade of guidance school* (1982), Tehran: Ministry of Education.
- Islamic culture and religious education for the fifth grade of primary school* (1986), Tehran: Ministry of Education.
- Islamic culture and religious education for the third grade of guidance school* (1986), Tehran: Ministry of Education.
- Islamic culture and religious education for the fifth grade of primary school* (1990), Tehran: Ministry of Education.

- Islamic culture and religious education for the third grade of guidance school* (1990), Tehran: Ministry of Education.
- Law of the Fourth Plan of Economic, Social and Cultural Development of the Islamic Republic of Iran (1384-1388)*, (2004), Tehran: Organization of Management and Planning of the Country, Deputy of Administrative, Financial and Human Resources Affairs, Center for Scientific Documents, Museum and Publications.
- Karimi, Dariush (2002), "study of the environmental education needs of students, teachers and housewives in the Khak Sefid area of Tehran", *Environmental Quarterly*, Vol 40, pp 17-6.
- literature for fifth grade of primary school* (1982), Tehran: Ministry of Education.
- literature for third grade of guidance school* (1982), Tehran: Ministry of Education.
- literature for fifth grade of primary school* (1986), Tehran: Ministry of Education.
- literature for third grade of guidance school* (1986), Tehran: Ministry of Education.
- literature for fifth grade of primary school* (1990), Tehran: Ministry of Education.
- literature for third grade of guidance school* (1990), Tehran: Ministry of Education.
- Ministry of Planning and Budget (1985), *Amendment to the First Development Plan of the Islamic Republic of Iran: Objectives, Strategies, Policies and Sectorial Investments*, Tehran: Ministry of Planning and Budget.
- Ministry of Planning and Budget (1987), *Amendment to the First Development Plan of the Islamic Republic of Iran*, Tehran: Ministry of Planning and Budget.
- Ministry of Planning and Budget (1989), *the Islamic Republic of Iran's economic, social and cultural development plan (1368-1372): preliminary approved by the Economic Council*, Tehran: Ministry of Planning and Budget.
- Mohammadi, Alireza and Chatripour, Fatemeh (2014), "study of environmental awareness and optimal methods of environmental education of housewives of Cheradol city", *Second National Conference and Specialization of Environmental Researches in Iran*.
- Mokhtari Malekabadi, Reza et al (2014), "Analysis and recognition of urban environmental behavior: a case study of Isfahan city", *Research and urban Planning*, Vol 5, No 18, Autumn, pp 1-20.
- Moosavi, Najm Al-Sadat et al (2019), "Improving the Attitudes of Tehrani Preschool Teachers towards the Environment through Teaching", *Quarterly Journal of Education*, Vol 35, No 1, pp 111-128.
- Planning and Budget Organization (1982), *the first five-year economic, social and cultural development plan (1362-1366)*, Tehran: Planning and Budget Organization.
- Planning and Budget Organization (1988), *Law of the First Plan of Economic, Social and Cultural Development of the Islamic Republic of Iran (1372-1368)*, Tehran: Planning and Budget Organization, Center for Economic-Social Documents and Publications, (A).
- Planning and Budget Organization (1989), *Annex to the Law of the First plan of Economic, Social and Cultural Development of the Islamic Republic of Iran*, Tehran: Planning and Budget Organization, Center for Economic-Social Documents and Publications (B).
- Planning and Budget Organization (1993), *annex of the second economic, social and cultural development plan of the Islamic Republic of Iran 1373-1377: objectives, basic policies, policies and executive programs: macro and sector*, Tehran : Planning and Budget Organization, Center for Economic-Social Documents and Publications.
- Planning and Budget Organization (1999), *general policies and guidelines of the third plan of economic, social and cultural development of the Islamic Republic of Iran: Annex number one of the third program bill*, Tehran: Program and Budget Organization, Center for Economic-Social Documents and Publications, (A).
- Planning and Budget Organization (1999), *plan Document: The Third Economic, Social and Cultural Development Plan of the Islamic Republic of Iran, 1379-1383, Appendix No. 2 of the Program Bill*, Tehran: Planning and Budget Organization, Center for Economic-Social Documents and Publications, (b).
- Salehi, Nafiseh, Koushanifar, Azita (2012), " Study of Female Teachers knowledge on Environmental Issues", *Women and Culture*, Vol 6, No 21, Fall, pp 118-105.
- Salehi Omran, Ebrahim and Agha Mohammadi, Ali (2007), "A Study about knowledge, attitude and environmental skills of elementary school teachers in Mazandaran province",

- Quarterly Journal of Education*, No 95, Fall, pp 117-91.
- Shahnooshi, Mojtabi, Abdelahi, Azimeh Al-Sadat (2006), "An analysis of the environmental culture of the people of Isfahan and some factors affecting it", *Isfahan University Research Journal*, Vol 23, pp 15-34.
- Social education for the fifth grade of primary school* (1982), Tehran: Ministry of Education.
- Social studies for the third grade of guidance school* (1982), Tehran: Ministry of Education.
- Social education for the fifth grade of primary school* (1986), Tehran: Ministry of Education.
- Social education for the third grade of guidance school* (1986), Tehran: Ministry of Education.
- Social education for the fifth grade of primary school* (1990), Tehran: Ministry of Education.
- Social education for the third grade of guidance school* (1369), Tehran: Iran Publishing Company.
- Soleimanipour Omran, Mahbobeh etal(2012), "Environmental education and its place in the secondary curriculum of the country's education system", *Scientific Journal of Educational Research*, Vol 8, No 34, Spring, pp 102-83.
- Technique & Vocational Course for the third grade of middle school* (1982), Tehran: Ministry of Education.
- Technique & Vocational Course for the third grade of middle school* (1986), Tehran: Ministry of Education.
- Technique & Vocational Course for the third grade of middle school* (1990), Tehran: Ministry of Education.
- The bill of the first plan of economic, social and cultural development of the Islamic Republic of Iran*, (1983), Tehran: Program and Budget Organization

©2020 Alzahra University, Tehran, Iran. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC-ND 4.0 license) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

History of environmental education in Iran: environment in textbooks of the 1980s/1360S¹

Mahdi Rafatipanah Mehrabadi²

Received: 2022/04/24
Accepted: 2023/02/06

Abstract

Considering that environmental education, especially primary and secondary formal education, has an impact on people's socialization, and taking into account that the content of textbooks is a full-fledged mirror and the main determinant of government policy in the field of education, this research with the help of quantitative content analysis of textbooks of the fifth grade of elementary school and the third grade of orientation school of the 1360s/1980s (years 1982, 1986 and 1990), tries trying to show the contribution of the environment and its protection in textbooks and subsequently in formal education. In addition, this article tries to find out what factors influenced the thinking of curriculum planners and textbook authors. The results of the study show that only two percent of the total textual content of the books studied deals with environmental protection, and among the triple levels of knowledge, attitude, and skill of these books, 78% is at the level of knowledge (awareness), 1% is for the level of attitude and 9% at the level of skill. In addition, the largest amount of environmental data is found in books such as geography, experimental science and technology & Vocation. This may indicate the dominance of experimental thinking in the eyes of curriculum designers in the field of environmental education.

Keywords: Environmental education, Formal education, Knowledge, Attitude, Skills, 1980s/1360s.

---

1. DOI: 10.22051/hph.2023.42852.1650

2. Assistant professor of the institute for research and development in the humanities (SAMT), Tehran, Iran. rafatipanah@samt.ac.ir

Print ISSN: 2008-8841/ Online ISSN: 2538-3507